

Васильєв В.Ю.

Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.)

За останній час історична наука збагатилась багатьма працями, які висвітлюють соціальні настрої, поведінку та опір селянства комуністичному режиму в 1920–1930-х рр.¹ Увага вчених зосереджувалась переважно на процесах колективізації та розкуркулювання. Саме вони змінювали багатовіковий устрій життя більшості суспільства, його соціальну структуру, а разом з нею і політичну систему.

Тому метою даного дослідження є вивчення селянського опору колективізації в Україні в 1930–х роках.

Колективізація була справжньою громадянською війною, яку радянська держава нав'язала суспільству. Ця війна між двома різними культурами, способами мислення і буття велась в економічній і культурній сферах, у повсякденному житті до фатального кінця — зникнення або корінного перетворення одного із супротивників. Влада намагалася накинути на селян зашморг своєрідного культурного імперіалізму, підігнати їх до власних нечітких марксистських уявлень про соціалістичний образ трударя — “технічно передового пролетаря на землі”, “освіченого” та “соціалістичного”. Тому держава намагалася радикально трансформувати одвічний уклад селянського життя.

Недивно, що дії влади наштовхнулися на запеклий опір селянства. Його масштаби характеризують такі цифри: в СРСР протягом 1929 р. у 1307 масових виступах (в основному проти хлібозаготівель) брали участь 244 тис. селян. В 1930 р. проти насильницької колективізації та створення колгоспів виступили 2468 тис. селян. Загальна чисельність масових виступів у цьому році склала 13754. Було зафіксовано 55 збройних повстань. Ще 176 масових виступів, за оцінками ОДПУ СРСР, мали повстанський характер, тоб-

то це були збройні виступи під гаслами повалення радянської влади. Вони супроводжувались розгоном сільських рад, взяттям заручників, спробами розширення територій, охоплених виступами, активним опором владі².

Динаміка виступів була така: з січня до початку квітня 1930 р. відмічалось зростання кількості масових виступів (у березні 1930 р. ОДПУ зафіксувало 6528 виступів). Потім почалось зниження застосування селянами цієї форми опору. В жовтні 1930 р. кількість виступів стабілізувалась на щомісячному рівні 1929 р. Слід зазначити, що після рішень листопадового пленуму ЦК ВКП(б), заможні селяни почали продавати свої господарства, частина передавала майно до колгоспів з надією уникнути розкуркулення. В січні-лютому 1930 р. розпочалась масова втеча селян зі своїх сіл до міст, новобудов, на шахти Донбасу. В Україні почастишали випадки переходу селянами кордону з Польщею та Румунією.

В ці ж місяці набула масового характеру антиколгоспна агітація на селі. Часто-густо вона проводилась на нелегальних зібраннях та зборах селян. Масовим явищем були зриви сільських сходів з приводу утворення колгоспів. Здійснювались обходи хат односельчан з проханням не вступати до колгоспів або вийти з них. В деяких місцях селяни йшли походами до сусідніх сіл під виглядом злидарів — розорених колгоспників. Поширювались чутки щодо війни СРСР з Англією, Францією, Польщею, Румунією. Вони супроводжувались відвертими закликами до опору владі та розправи з комуністами та активістами. У всьому СРСР відмічалось масове знищення худоби.

У відповідь на насильницькі дії влади різко зросла кількість терористичних актів (за термінологією ОДПУ) з боку селян. Якщо у 1929 р. у Радянському Союзі було зафіксовано 9903 випадки селянського терору проти представників влади, сільських комуністів та активістів, підпалів майна і псування тракторів, реманенту, худоби, то в 1930 р. ця цифра зросла до 13794 випадків.

Україна була серед регіонів СРСР, де опір селянства набув масового характеру та нерідко набирав форм фізичної, збройної боротьби з діями влади. Щомісячний рівень масових виступів українського селянства в 1930 р. виглядав так: січень — 45, лютий — 200, березень — 294, квітень — 169, травень — 208, червень — 186, липень — 83, серпень — 55, вересень — 46, жовтень — 129, листопад — 23, грудень — 9. Разом в 1930 р. ДПУ зафіксувало в Україні 4 098 масових виступів, тобто майже 30 % загальної кількості селянських виступів в СРСР. Чекісти оцінювали середню кількість учасників одного виступу як 298 селян. Підрахунки свідчать, що більше 1,2 млн. людей в Україні брали участь в активних формах опору колективізації.

В січні–березні 1930 р. в прикордонних районах України селянський опір набрав рис справжньої селянської війни. Виступи селян нерідко закінчувалися розгоном повсталими селянами радянських органів влади в районних центрах та повним безвладдям на місцях. В цілому ряді прикордонних районів радянська влада впродовж кількох днів фактично не існувала. У 4-х округах: Шепетівському, Волинському, Бердичівському, Коростенському не працювало 282 сільради.

У березні 1930 р. в Тульчинському, Вінницькому та Могилів-Подільському округах селянськими заворушеннями була охоплена територія 343 сільрад, причому радянська влада була ліквідована в 73 селах, а ОДПУ зафіксувало 81 збройний виступ. Голова ДПУ УСРР В. Балицький на бронепоїзді, в супроводі кавалерійських загонів приборкував повсталих селян. Його доповідні записки про ситуацію в українському селі щоденно направлялися Сталіну³.

Як у всьому СРСР, в Україні поширеною формою опору колективізації та розкуркулюванню були теракти. В 1930 р. чекісти зареєстрували в Україні 2 779 терактів, тобто 20,1 % загальносоюзної кількості. В 313 випадках теракти були спрямовані проти працівників низового радянського апарату, у 599 — проти колгоспників, 952 — проти сіль-

ських активістів, 827 — проти колгоспів, 88 — проти представників радянських громадських організацій та установ.

Структура терактів виглядала таким чином: вбивств — 176, поранень — 204, замахів на вбивство — 309, побиттів — 195, підпалів — 1884, інших видів майнового терору — 11. Причинами терактів у 167 випадках були хлібозаготівлі, у 14 — податки і само обкладення, 1695 — колективізація, 265 — розкуркулювання, 4 — перевибори сільських рад, 12 — на релігійному ґрунті, 36 — посівна кампанія, 7 — контрактація, 579 — активна громадська робота.

Ще однією формою селянського опору були листівки та анонімки, яких ДПУ в 1930 р. зареєструвало в Україні 1211. Серед них 282 були повстанського характеру, антиколективізаційного — 880, проти хлібозаготівель — 41, проти податку та само обкладення — 14, релігійних за змістом — 31, монархічних — 17, антисемітських — 23, проти розкуркулення — 2, троцькістських та інших “ухильницьких” — 2, антирадянських — 52.

Таким чином, насильницька колективізація та розкуркулення викликали запеклий опір селянства, який проявився у різноманітних формах. Образно кажучи, першою лінією захисту селян були форми соціальної “мімікрії”: само розкуркулення, втеча з рідних місць, селянський луддизм. Властива більшості селян віра в те, що “добрий” правитель та його оточення не знають про варварські дії місцевих керівників, яскраво проявилась у десятках тисяч селянських листів та скарг, які були спрямовані до центральних органів влади.

Своєрідною формою селянського опору були листівки та анонімки, в яких містились не тільки погрози фізичної розправи з місцевими комуністами та активістами, але й були заклики до непокори та селянського повстання проти влади. За оцінками ДПУ, біля 20 % селянських листівок були антирадянськими та мали антиурядову спрямованість.

Листівки та анонімки надають можливість визначити деякі суттєві риси свідомості українського селянства. По-

ряд з вірою у “доброго” правителя селяни визначали радянську владу як чужу для них. Типові вислови, що це влада “жидів і кацапів” (відображення побутового рівня етнічної свідомості та певної етнічної напруги) доповнювались заявами “голова сільради теж чужий”.

Протиставлення себе як єдиного “світу” селян-трудівників ворожим діям влади супроводжувалось (особливо на Правобережній Україні) закликами до “українського національного об’єднання” та висуванням гасла “Хай живе самостійна Україна”. На мій погляд, це переконливий доказ національної ідентичності українського селянства. Зрозуміло, що селяни не могли ідеологічно обґрунтовувати принципи побудови самостійної української держави та політично створювати її структури. Тому вони ліквідували сільради, обирали старост та писарів, звичних за царських часів.

Проте справа полягала не тільки у відтворенні місцевих органів влади. Психологічна легітимність царської влади для православних українських селян йшла від Бога. У релігійно-символічному сприйнятті українського селянина Сталін, в якому персоніфікувалась радянська влада з її безмежним насильством та прийшлими представниками, був чортом, що “за червонці продавав людей сатані”. Радянська влада, в цілому, сприймалась як знамення антихристу. Злам багатовікових звичаїв селянського життя у ході колективізації загострив есхатологічні настрої, передчуття кінця світу, апокаліпсису.

Державний терор у ході колективізації та розкуркулення обумовив розмах селянського терору. Динаміка останнього тісно пов’язана зі здійсненням державних кампаній на селі. Якщо уважно подивитись на структуру терактів, стає зрозумілим, що переважна більшість була спрямована проти “своїх”, місцевих активістів. Війна держави проти селянства породила громадянську війну на селі. Але це було не стільки загострення “класових протиріч”, або “куркульський терор”, скільки конфлікт, обумовлений зломом

традиційного селянського єдиного соціуму в умовах насильства влади.

Слід зауважити, що загальна природа селянства така, що воно не є схильним до відкритих індивідуальних або масових дій проти влади. Такі дії завжди обумовлені масовим насильством влади чи масовим розчаруванням селян у місцевих представниках влади та, взагалі, у державних елітах. У випадку колективізації в СРСР, події 1930 р. продемонстрували, що масові колективні дії селян мали характерні для будь-якого селянського руху риси: слабку організованість, відсутність, у переважній кількості випадків, справжніх лідерів, локальність інтересів та вимог селян та інше.

Утім, у лютому–березні 1930 р. драматичний селянський опір, особливо у районах Правобережної України, зіграв ключову роль у зміні політичного курсу керівництва компартії та на короткій час зупинив колективізацію. Після цих подій центральна влада поступово продовжувала перетворювати українське село, як і суспільство в цілому, на обложеному фортецю, шукаючи “ворогів народу” та мілітаризуючи громадську думку.

Влада використовувала селянський опір, щоб надати своїм жорстким репресивним діям легітимності та покласти вину за насильство на “ворожі класові елементи”. В свою чергу, це вело до посилення централізації влади та репресивної природи держави, котра з новою силою спрямовувала репресії проти селянства.

Вже восени 1930 р. районні відділи ДПУ УСРР висилали у віддалені регіони СРСР “куркульські господарства”, які чинили опір колективізації та розкуркуленню. Серед репресивних акцій особливо відзначалась депортація селян, що була проведена з 1 червня до 15 липня 1931 р. В ході її здійснення з території України було вислано 120–130 тис. осіб. Якщо врахувати, що з 19 лютого до травня 1930 р. перша хвиля депортацій охопила 100 тис. людей,

то разом у ході двох централізованих акцій було вислано 220–230 тис. селян⁴.

З другої половини 1930 р. вищі представники влади на чолі зі Сталіним заявляли про зміну тактики “куркуля”. Твердилось, що він почав діяти “тихою сапою”, тобто “проліз” до колгоспів та організував саботаж колгоспного виробництва. “Куркульський саботаж” проводився через бідняків, середняків, “відсталіх елементів” та у зговорі з місцевими працівниками. Така діяльність характеризувалась як “підривна” та антирадянська. Цікаво, що до категорії куркулів та антирадянських елементів потрапляли всі, хто не був у колгоспах. Що ж до “куркульських інстинктів”, за офіційною термінологією, то ними були “заражені” середні та бідніші верстви селянства.

У відповідності до такої інтерпретації подій у селянина не залишалось можливості для будь-яких спроб відстоювання власного життя та звичного устрою громади. Або ти з державою, тобто виконуєш всі її непосильні податки та заготівлі, або ти є ворогом держави.

На мою думку, заяви офіційних представників про куркульську діяльність “тихою сапою” побічно свідчили про зміну форм селянського опору. Селянство повернулось до вироблених ще у часи передреволюційної Російської імперії форм соціальної “мімікрії”: нелегального продажу землі, фіктивного розподілу власності між родичами, фіктивного усиновлення, надання хабарів місцевим чиновникам. Головною метою таких дій була політично фіксована зміна соціального статусу селян, їх трансформація в очах влади з куркулів на середніх та бідних селян.

Для тих, що вступили до колгоспів, характерними стали повсякденні форми опору: відмова від роботи, імітація праці у колгоспах, крадіжки, втеча до інших місць. Багато селян зосередились не на колгоспній праці, а на догляді за власною худобою, вирощуванні технічних сільськогосподарських культур та навіть на самогоноварінні.

Можливо, що активні форми селянського опору, особливо колективні дії, застосовувались у менших розмірах, якщо їх порівнювати з 1930 р. За умов недоступності відомих архівів, ми не знаємо масштабів селянського опору. Проте архівні дослідження свідчать, що відверті антиурядові дії селян мали місце⁵.

Ще менше досліджені соціальні настрої та поведінка селян у період голоду 1932–1933 рр. Але відомо, що у першій половині 1932 р. з колгоспів в Україні вийшли 41200 селянських господарств. Голодні селяни опиралися вивезенню хліба в рахунок заготівель, нападали на зерносховища, магазини, комори винокурень, де лежали запаси кукурудзи.

26 квітня 1932 р. Сталін надіслав першому секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору доповідну записку керівництва “Союзспирту” про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту. У своїй супроводжувальній записці він писав: *“Тов. Косіор. Обов’язково прочитайте додані матеріали. Схоже на те, що у деяких пунктах УСРР радянська влада припинила існувати. Невже це так? Невже такі кепські справи із селом на Україні? Де органи ГПУ, що вони чинять? Може, перевірили б цю справу і повідомили в ЦК ВКП(б) про вжиті заходи. Привіт. Й. Сталін”*.

По трьох днях Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло телеграму Сталіна і створило комісію у складі С. Косіора, С. Реденса (голова ГПУ УСРР), Р. Терехова (секретар ЦК КП(б)У), якій доручалось вжити заходів, щоб не припускати таких випадків⁶.

У другій половині 1932 р. зросло незадоволення сусільства політикою хлібозаготівель та колективізації. Діяльність надзвичайних комісій Політбюро ЦК ВКП(б) на чолі з В. Молотовим та Л. Кагановичем в Україні наприкінці 1932 р. мала на меті “викачати” хліб з голодного українського села та придушити відчайдушний опір хлібозаготівлям. Складовою частиною діяльності комісій вищого

політичного керівництва країни були репресивні акції проти всіх незадоволених політикою радянської влади. Особливого розмаху вони набули у 1933 р., коли “політичні перевірки” та репресивні “чистки” охопили всі соціальні групи та структури українського суспільства. Їх зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч серед яких потрапили до категорії “класово ворожих елементів”⁷.

Поглиблене дослідження соціальних настроїв голодуючих селян, робітників, службовців — це справа майбутніх досліджень. Але недарма радянська влада застосувала такі широкомасштабні репресії, щоб придушити опір українського суспільства. Майже повністю невідомими залишаються дії селян, місцевих керівників, які чинили опір хлібозаготівлям 1934–1937 рр. Попереднє вивчення показує, що супротив був значним, а соціальна напруга в українському селі підштовхнула радянське керівництво до нових хвиль репресивних дій⁸.

Каталізатором репресій у 1935–1936 рр. був стаханівський рух. Він викликав таку серйозну соціальну напругу в українському суспільстві, і зокрема на селі, що вище політичне керівництво СРСР на чолі із Сталіним скористалося цією нагодою. Воно звинуватило у “ворожих діях” і незбаром репресувало все керівництво України.

Переплетіння економічних, внутрішньополітичних та геополітичних чинників обумовило розмах масових репресивних акцій під час “великого терору” 1937–1938 рр. на нижчих щаблях соціальних структур. Під молох репресивної системи потрапили майже всі, хто попередньо був занесеним до облікових систем ОГПУ СРСР⁹.

Але опір селян сталінізму тривав. Українські селяни, переживши колективізацію 1930–1931 рр. та голод 1932–1933 рр., не могли швидко перетворитися на “радянських людей”, у вірних “сталінських соколів”. Попіл репресованих, загиблих, померлих родичів стукотів у серцях багатьох українців.

Примітки:

¹ Див.: *Graziosi Andrea*. Collectivisation, revoltes paysannes et politiques gouvernementales // *Cahiers du Monde russe*. – XXXV (3). – juillet–septembre 1994. – P. 437–632; *Danilov Victor, Berelovich Alexis*. Les documents de la VCHK–OGPU–NKVD sur la campagne soviétique // *Cahiers du Monde russe*. – XXXV (3). – juillet–septembre 1994. – P. 633–701; *Lynne Viola*. Peasant rebel under Stalin: Collectivization and the culture of peasant resistance. – New York, 1996; Рязанская деревня в 1929–1930 гг.: Хроника головокружения. Документы и материалы / Отв. Ред.-сост. Л. Виола, С. В. Журавлев и др. – М., 1998; *Васильев Валерій, Лінн Віола*. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М., 1999–2000. – Т. 1, 2; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. – Документы и материалы. В 5-ти тт. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999–2001. Т. 1, 2, 3; *Кульчицький С.В.* Опір селянства суцільній колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 366–384.

² *Danilov Victor, Berelovich Alexis*. Les documents de la VCHK–OGPU–NKVD sur la campagne soviétique // *Cahiers du Monde russe*. – XXXV (3). – juillet–septembre 1994. – P. 633–701. Джерелом інформації для істориків була “Доповідна записка щодо форм та динаміки класової боротьби на селі в 1930 р.”, яка була підготовлена секретно-політичним відділом ОГПУ СРСР.

³ *Васильев Валерій, Лінн Віола*. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 54–67.

⁴ Там само. – С. 64; Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі — ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 16, спр. 8. – Арк. 9.

⁵ Див.: *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 22; ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 4277. – Арк. 43.

⁶ Див.: *Хлевнюк О.В.* Политбюро: Механизмы политической власти в 30-е годы. – М., 1996. – С. 56; Колективізація і голод на

Україні, 1929–1933. – К., 1993. – С. 525–531; Чорні жнива: Голод 1932–1933 рр. у Валків. та Коломац. р-нах Харківщини. – К.–Харків–Нью-Йорк–Філадельфія, 1997. – С. 72, 335; ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 236. – Арк. 52.

⁷ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північній Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001. – С. 73.

⁸ *Мовчан О.В.* Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 538–561; *Васильєв В., Подкур Р.* Невідомий голод 1934–1935 рр. на Поділлі // Тези доповідей і повідомлення XIX Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1999. – С. 53–54; *Таугер М.Б.* Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1995. – С. 315; *Shapoval Iurii.* The Tragedic Fate of Iuliiian Bachynsky // Journal of Ukrainian Studies 23. – № 1. (Summer 1998). – P. 25; Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17, оп. 162, спр. 16. – Арк. 137–138, 151; Оп. 3, спр. 950. – Арк. 13; Спр. 951. – Арк. 83, 99; Ф. 81, оп. 3, спр. 216. – Арк. 128–138; Спр. 100. – Арк. 76; Спр. 101. – Арк. 46; ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 340. – Арк. 26–27, 37; Спр. 341. – Арк. 58, 83, 84, 87–88, 144, 157, 190; Оп. 20, спр. 6517. – Арк. 40–44, 67, 76–77; Спр. 6528. – Арк. 163; Спр. 6532. – Арк. 77; Державний архів Вінницької області. – Ф. П-136, оп. 7, спр. 5. – Арк. 37.

⁹ Див.: *Васильєв В.* Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20–30-і рр. // Політичні репресії на Поділлі (20–30-і рр. XX ст.). – Вінниця, 1999. – С. 11; *його ж:* Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 4–15.